

Õiglase ülemineku koosloome töötubade kokkuvõte

2025

Kliimaministeeriumi eestvedamisel ja koostöös Antropoloogia Keskuse hõlbustajate Liina Rajaveeri ja Keiu Telvega toimusid septembri lõpus kaks koosloome töötuba Tallinnas ja Tartus, et koos osalejatega jõuda nüansirohkema arusaamani sellest, kuidas korraldada roheüleminekut õiglasemalt. Töötoad keskendusid kahele laiemale teemale ja aruteludele eelnes ministeeriumi-poolne sissejuhatus.

Esimeses osas palusime osalejatel gruppides kaardistada rohesiirde mõjusid, misjärel toimus mõtete jagamine ja arutelu suures ringis gruppide vahel. Aruteluküsimused:

- *Millised mõjud on kohal, millised avalduvad tulevikus?*
- *Kellel läheb hästi? Kellel on raskem kohaneda?*

Teises osas puudutasime võimalusi mõjude tasakaalustamiseks, arutelud toimusid samal meetodil, kuid kahe teema vahepeal jagunesid osalejad ümber ja gruppide koosseis muutus. Aruteluküsimused:

- *Kuidas teha nii, et tulemused ja võimalused jaotuksid ühiskonnas võimalikult võrdselt? Kuidas leevendada kaotusi?*
- *Mis on õnnestunud, millega jätkata? Mida teha teisiti või lisaks?*

Tartus toimunud töötoa lõpus toimus töötoa lõpus kokkuvõttev omaette mõtlemise ring, kus osalejad said kirja panna enda jaoks kõige olulisemad asjaolud õiglase ülemineku juures (*Selleks, et rohesiire edeneks õiglaselt on kõige olulisem...*). Individuaalseid mõtteid kogusime osalejatelt ka registreerimisvormi vahendusel (*Mis on teie hinnangul kestlikule elukorraldusele ja puhtale majandusele üleminekul suuremad võidud ja mured ning keda need enim puudutavad?*).

Kokkuvõttes on esitatud registreerimisvormi kaudu ja töötubades kogutud mõtted. Oleme need kategoriseerinud, kuid püüdnud seejuures säilitada detailirikkust ning osalejate endi hinnanguid ja sõnakasutust, et kokkuvõtte annaks edasi kvalitatiivsele materjalile omase sügavuse.

Dokumendi viimases osas esitatud valdkondlikud soovitusid tulevad kolmandast töötoast, mis tugines kahele esimesele ning kus Ida-Virumaa õiglase ülemineku rakendustegevuste kategooriaid eeskujuks võttes proovisime leida tegevuste soovitusi kogu Eesti vaates,

1. Millist rohepöörde mõju märgatakse?

Positiivsete ja negatiivsete muutuste tajumises on erinevus: tuntakse, et kaasnev kahju on kohene ja juba kohal, ent kaasnev kasu ilmneb väga pikas perspektiivis ja on hüpoteetiline. Kohati on põimunud roheülemineku mõjud ja laiem ühiskondlik kontekst: vastastikmõjusid on palju ja selgeid põhjus-tagajärg suhteid ei olegi võimalik eristada.

Positiivne

Roheteemad saavad tähelepanu, see tõstab teadlikkust ja mõjutab käitumist

Roheteemad on **kajastatud** meedias, hariduses ja teaduses, samuti on märgata fookust roheeesmärkidele ettevõtluses (rõhutatakse turunduses, pakutakse kestlikke tooteid-teenuseid). Toimub nügmine teadlikumate valikute suunas. Teisalt ka vahetult tuntavad kliimamuutused nagu sajud ja kuumalained muudavad probleemi **aktuaalsemaks** ja näitavad vajadust kiiresti tegutseda.

Teema pildilolek on toonud kaasa **üleüldise teadlikkuse kasvu**, sh kasvuhoonegaaside mõjuteguritest, mullastikust ja vee kvaliteedist, toidu raiskamisest ja toidujulgeolekust. Lisaks **teadvustatakse Ida-Virumaa muresid** ja tähelepanu pööramine sealse piirkonna inimeste tervise probleemidele on muutnud tööstuse lõivu nähtavamaks.

Vähemalt **osati on olemas ühine arusaam ja eesmärk**, tegutsetakse teaduspõhiselt ning toimub rahvusvaheline koostöö ja praktikate jagamine. Levinud on põhimõtte võrdsest arengust. **Riigi tasandil toimetatakse aktiivselt**: tööd on palju, kuna olulised õigusaktid on avatud või loomisel (nt kliimaseadus). **Nooremad põlvkonnad** on keskkonnateadlikumad ja vähem materialistlikud, näiteks tudengid on huvituvad roheteemadest.

Juba toimunud muutused näitavad, et **inimesed kohanevad**. Inimesed on harjunud prügi sorteerimise ja keskkonnasäästliku ürituskorraldusega, käitumuslikke muutusi rohujuuretasandil märgatakse ka tarbimisharjumustes – järjest populaarsem on taaskasutus, toidu raiskamise vähendamine. Lihttehnoloogiate väärtustamine on tagasi tulemas, traditsioonilised käsitööoskused on hinnas, sh näiteks asjade parandamine. Terviseteadlikum käitumine kinnitab kanda, nõudlus puhtamate toodete ja puhtama tootmise järele kasvab.

Rohepööre tõukab innovatsiooni

Märgata on suuremat **huvi uute suundade ja tehnoloogiate vastu**. Tehnoloogia potentsiaal on hüppeliselt kasvav, uued tehnoloogiad ja nutikad (digi)lahendused on muutunud kättesaadavamaks.

Turule on tulnud muutused, mis on nii majanduslikult kui keskkonna mõttes paremad – näiteks led-pirnid, nutikas taaskasutus ehitusvaldkonnas, sadeveesüsteemide uuenduslikud lahendused. Suurenenud **mittefossiilset kütust tarbivate** sõiduautode, busside jm ühistranspordi sõidukite arv. **Mikromobiilsuse**, sh jalgsi ja rattaga liikumise võimaluste areng on mitmekesisistanud liikumisviise. Elektrihinna tõus on toonud kaasa **arusaama energia kui ressursi hinnast** – oluliseks on saanud säästvamad tooted ja harjumused ning **taastuvenergia buumi** toel suureneb usaldus, et üleminek taastuvenergiale on kulutõhus.

Tekivad **uued suunad teaduses, uuringutes ja rahvusvahelistes projektides**. Teadusarenduse teemade vastu tunnevad huvi nii nooremad kui juba karjääris edasi jõudnud teadlased, tuttav on iduettevõtluse mentaliteet.

Rohepöördega avanevad võimalused majanduses

Leidub rohkelt **võimalusi kaasata uusi investeeringuid** ja alustada uusi ettevõtteid, **ressursside suurem väärindamine** toob uusi tooteid, koostöövorme ja väärtusahelaid (biotehnoloogiad, ringmajandus). Areneb **roheettevõtlus**, rohenergia osakaal on kasvanud. Samas puudub ühine arusaam sellest, **mis on eriti “roheline” tegevus** ja kuivõrd tõhusad on juba kasutuses olevad materjalid ja lahendused (puit, pellet, tuulikud). Avanenud on Euroopa Liidu rahastusvõimalused.

Puhtam ja tervislikum elukeskkond

Suuremad võidud on **elurikkuse ja laiemalt keskkonna-alased**. Meil on puhtam õhk, puhtam keskkond, puhtam toit ja joogivesi – ja see on ka oodatav mõju tulevikus. Toimub vähem prügistamist, CO2 heide ja õhusaaste on vähenenud (eriti Ida-Virumaal), linnaruum on muutumas autokesksest inimkeskemaks (nt Vana-Kalamaja tänav, elurikkuse suurenemine), liikumisvõimalused on mitmekesisemad. See kõik toetab ka **inimeste tervist ja tervena elatud aastate lisandumist**. Tähelepanu kestlikkusele tähendab ka **paremaid töökeskkondi**.

Käegakatsutavad muutused igapäevaelus

Roheülemineku mõju avaldub ka inimeste **argiste valikute laienemises**, näiteks on võimalus osta roheelektri börsipakett, ühistransport on parem, Tallinnas on parem rattaga sõita ja tõukerattad ja rattaringlus on jõudnud isegi maapiirkondadesse nagu Aegviidu. Käegakatsutav muutus on ka matkaradade loomine Ida-Virumaale.

Negatiivne mõju ja murekohad

Järjekindluse ja selguse puudumine sihtide osas

Riigi muutlikud otsused õõnestavad usaldust ja viivad kindlustunde puudumiseni. Tajutakse, et puudub kindel plaan ja otsustav tegutsemine. Teisalt nähakse, et roheleppe eesmärgid seati **ebarealistlikud**, mistõttu übermõtlemine on paratamatu, kuid ebarealistlikud poliitilised eesmärgid devalveerivad roheüleminekut ja vähendavad ambitsiooni.

Puudu on põhjalikud **mõjuanalüüsid**, mis hõlmaks erinevaid riigivalitsemise valdkondi (sh majanduslik analüüs, kui palju üleminek reaalselt maksumaksjale maksma läheb). See tekitab tunde, et "sülitatakse vanasse kaevu enne kui uus valmis on". Otsused ja tegevussuunad **ei tundu alati põhjendatud ja teaduspõhised**, vaid pigem ideoloogilised. Poliitikud on teemas **asjatundmatud**. Samas 4-aastase valimistsükli korral ongi suure süsteemse muutuse teostamine ülikeeruline, vajadus on poliitikaülese kokkuleppe järele.

Roheteemad on polariseerivad

Omaette suur probleemistik on rohepöörde ja sellega seonduvate teemade või märksõnade **tajumine, rohepöördesse suhtumine ja selle kajastamine**. Kestlik areng tundub moeteemana, mis on hetkel madalseisus nii Eestis kui Euroopa Liidu tasandil.

Ühest küljest tuleb arvestada, et **muutused ongi keerulised**, ent rohepöörde tundub ka **pealesurutud, kauge**, Euroopa Liidu direktiividest suunatud. Roheteemad on **polariseerivad**, palju levib **väärinfot**, teadlased ja nende hääl on ühiskonnas vähe nähtaval. Seejuures nähakse olulist rolli **meedial**, mis võimendab osapoolte eriarvamusi (n-ö kaevikusõda), **eksitab faktidega** ning on teema kajastamisel **asjatundmatu või isegi vaenulik**. Siia lisandub **poliitiline mõõde**: kuna rohepöörde on muutunud poliitiliselt laetuks, märgatakse **populismi**, aga ka loodusressursse kasutavate ettevõtete suuremat **lobitööd** ja **ärihuvidega arvestamist** otsustamisel samal ajal kui lihtsate inimeste huve naeruvääristatakse. Probleemina nähakse ka nii ettevõtete kui riigipoolset **rohepesu**.

Oluliseks kontekstiks on ka **kobarprobleemide ja üleminekute ajastu**. Näiteks Ida-Virumaal toimub lisaks eestikeelsele õppele üleminek, laiemas plaanis langeb roheüleminek kokku sõdade, rahvusvahelise julgeolekukriisi, majanduslanguse jm probleemidega. Teiste kriiside taustal võib rohekriis jääda taustale ja prioriteetsus langeb.

See kõik suurendab **segadust ja vähendab usaldust**. Samuti on tekkinud roheteemadest **väsimus** ning arusaam, et rohepöörde on **süüdi kõigis muutustes**. Sellise olukorra taustal süveneb aga **ebakindlus ja otsustamatus** muudatuste tegemisel

Erinevad arusaamad ja segadus

Rohepöörde elluviimise juures esinevad **erimeelsused** nii ajakriitilisuse, eesmärkide kui ka tegevuste asjus. Erinevat informatsiooni on palju ja erinevatel gruppidel on erinevad **aluseeldused**, kuhu me ühiskonnana jõuda tahame. Osa jaoks on **rohepöörde tempo** liiga aeglane, kuna kliimakatastroof on niivõrd akuutne probleem, teiste jaoks aga liiga kiire, kuna pidurdab majanduskasvu ja vähendab Euroopa Liidu ettevõtete **konkurentsieelist**. Osa leiab, et seatud tähtjalised eesmärgid (nt kliimaneutraalsus aastaks 2050) on olnud juba ette saavutamatud. Kohati ollakse nõus eesmärkidega või siis põhimõttelise vajadusega keskkonda hoida, kuid lahkkelisid tekitavad konkreetset tegevused (nt taastuenergia arendamine, eriti tuuleparkide rajamine). Küsimuskohaks on, kuidas mahutada muutused senisesse elukorraldusse.

Segadus on ka **rohepöörde sisu ja muutuste ulatusega**: kas üleminek hõlmab ainult süsinikurohket tööstust või sisaldab ka laiemat nägemust tasaarengu võimalustest ja elurikkuse hoimisest? Millised on kõige “rohelisemad” lahendused, mis oleks õige tehnoloogia? Lahendusviisid tekitavad kimbatust, sest **ühte alateemat lahendades ilmnevad uued murekohad**. Pingekohti nähakse roheenergia arendamisel tekkivatest uutest tööstusaladest, heitliku ilma tõttu suurema koguse pestisiidide kasutamises kui märgalade taastamisega paraleelselt käivas majandusliku kasu otsimise narratiivis.

Puudulik kaasamine ja ühiskondlik arutelu

Rohepöörde senises elluviimises tuntakse vajakajäämist **sisulisest kaasamisest** – järjepidevast ja kõiki sihtrühmi haaravast kaasamisest, millel oleks otsustamisele mõju. Otsustusprotsessides osalemine on korraldatud pigem vormilisena, ühiskondlikus arutelus **domineerib paikapanemine, mitte arutelu**. Tähelepanu on saanud **häälekas vähemus**. Kommunikatsioon ja dialoog ning sellele toetuv otsustamine on olnud kesised.

Sellesse taustsüsteemi asetub **kohalike omavalitsuste ja kogukondade vastasseis** uute arengute küsimustes (tuulikud, metsad, toit). Esile on tõusnud **NIMBY (*not in my backyard* e *mitte minu tagahoovi*)** suhtumine, mistõttu takerdub näiteks tuuleparkide arendamine ning **KOVID kulutavad** raha arendajatega **kohtus** käimise peale.

Roheüleminek toob üha uued regulatsioonid

Teemaga seondub tugevalt **bürokraatia** ja nii Eesti kui Euroopa Liidu **regulatsioonid**, mida “tuleb meeletult juurde”. Kohati leitakse, et kuna sisulises tegutsemises on puudujäädid, püütakse olukorda lahendada ülereguleerimisega.

Roheüleminek on kulukas

Roheüleminekut soodustavad lahendused on esialgu **kallid ning nõuavad ressursse**, kuid võimekus ja soov neid investeringuid teha on madal. Samuti on mitmes valdkonnas **tehnoloogia on veel ebaküps** ja ühiskonnas on suur tehnoloogiline lõhe. Keskkonnahoidlikud tooted (nt ehitusmaterjal) on kallimad. Kui esmane lävepakk saaks ületatud ja süsteemid välja arendatud, oleks edasi kergem.

Kulusid arvestades on **toetused innovatsiooni arenguks on piiratud**, keerulised ja omafinantseeringu nõue võib saada taotlemisel takistuseks. Samuti on **väikesed regionaalarengu toetused**. Lisaks tunnetatakse kohati, et **roheleppega lubatud majanduskasvu pole tulnud** ja turgu nn rohetoodetele pole tekkinud ning eriti majanduslikult keerulises olukorras otsustatakse hinna, mitte väärtuspõhise tunnetuse järgi.

Ettevõtted tunnevad muret toimetuleku pärast

Uued piirangud ja nõuded panevad erinevad majandussektorid muretsema toimetuleku pärast. Küsimusi tekitab **tulevikukindlate töökohtade** teema, **töajõuvajaduse muutused** on juba kohal – kaevureid, põlevkivikatlamajade hooldajaid on vaja vähem, aga näiteks tuuleparkide hoolduse eest vastutavaid töötajaid ongi vaja rohkem kui oli varem põlevkivitööstuses hooldajaid. Suuremad ja võimekamad ettevõtted lähevad eest ära ja **konsolideerimine süvendab ebavõrdsust**. Majanduse areng aeglustub, konkurentsivõime väheneb.

Roheüleminek toob kaasa hinnatõusu

Energiahinnad on ebastabiilsed ja kõrged, mis ühest küljest tekitab energia kättesaadavuse (taskukohasuse) probleemi, teisalt aga suurendab tootmiskulusid ja üleüldist hinnataset, sh toidul ja esmatarbekaupadel. Elukallidus toob kaasa ühiskonna **heaolu languse**.

Pikemas plaanis on suur **mure toidu pärast**: kuivõrd meil endil jagub ressursse ja kas on võimalik üldse toitu eksportida?

Rohepöörde võimalused ei jõua kõigini

Kestlikud lahendused (nt elektriautod, päikesepaneelid) ei tohiks olla **kättesaadavad vaid nn eliidile**. **Ebavõrdsuse kasvu** tuntakse (ja kardetakse tulevikus) nii regionaalses, majanduslikus kui sotsiaalses plaanis. Vaesematel on raske muutustega kohaneda, taastuvenergia kättesaadavuse võimalused olenevad sissetulekust. Ka liikuvus ja on osa rohepöördest ja inimeste kogemus ühistranspordis peab paranema igal pool, ent eriti **maapiirkonnad jäävad säästvatel liikumisvõimalustel kõrvale**.

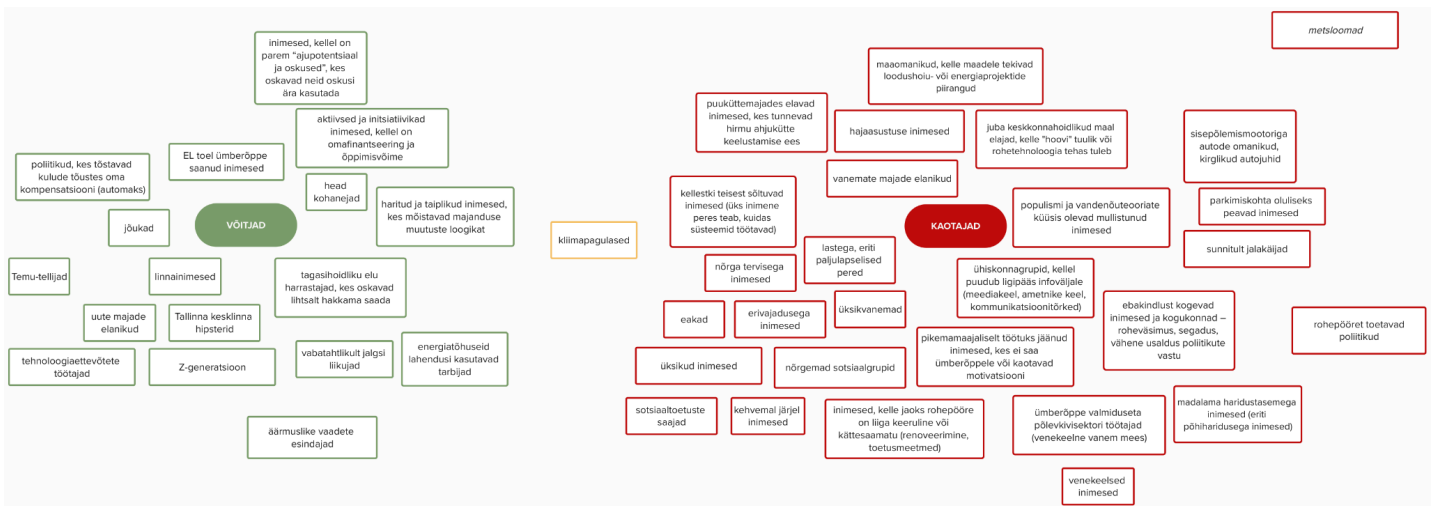
Probleemiks on ka **haavatavate gruppide huvikaitse ja kaasamine**: nõrgemad ühiskonnagrupid kannatavad enim, kuid rohesiire ei arvesta näiteks erivajadustega. Info ei ole ligipääsetav, taristu puhul arvestatakse elektriautodega, aga mitte puudega isiku parkimiskohtadega.

Suureneb ilmajäetuse, kõrvalejäetuse tunne ning nähakse **vaimse tervise kriisi** ohtu Ida-Virumaal ja laiemalt. Töökohtade kadumine, sissetulekute vähenemine ja **identiteedikriis** tööstuspiirkondades võivad suurendada ebavõrdsust, põhjustada psühhosotsiaalseid probleeme ja tuua kaasa vajaduse täiendava toe järele **tervishoius ja sotsiaalsüsteemis**.

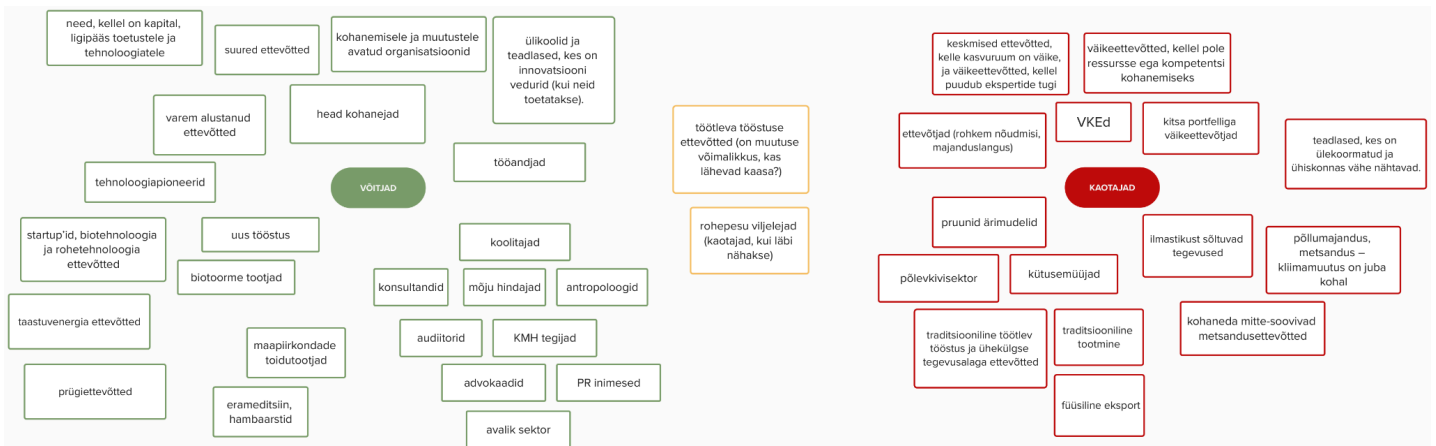
2. Millised sihtrühmad on võitjad, millised kaotajad?

Võitjate ja kaotajate eristamine ei ole mustvalge ning võimaluste ja kulu jagunemine on kohati ka "õigel ajal õiges kohas" olemisest. Näiteks mõnikord ei ole varakult kaasaminejad võitjad – nad on küll aktiivsed ja kasutavad kohe uue tehnoloogia ära, aga samas tehnoloogia muutub pidevalt, mistõttu võib olla kasulikum olla "keskmikute" seas. Kaotaja-võitja teljel jagunemine toimub lühiajalises vaates, pikemas perspektiivis läheb kliimamuutuse kontekstis kõigil kehvasti. Kaotaja positsioon on tunnetuslik: keegi on maha jäänud või millestki ilma jäänud; tunneb, et riik ei kaasa teda otsustesse ja sõidab temast üle. Kuivõrd oleks siis võimalik kaotamise tunnet ümber pöörata või kaotajaid tõlgendada mitte kaotajatena, vaid hoida fookus sellel, mis on meil hoopis ühiskonnana jätkuvalt hästi?

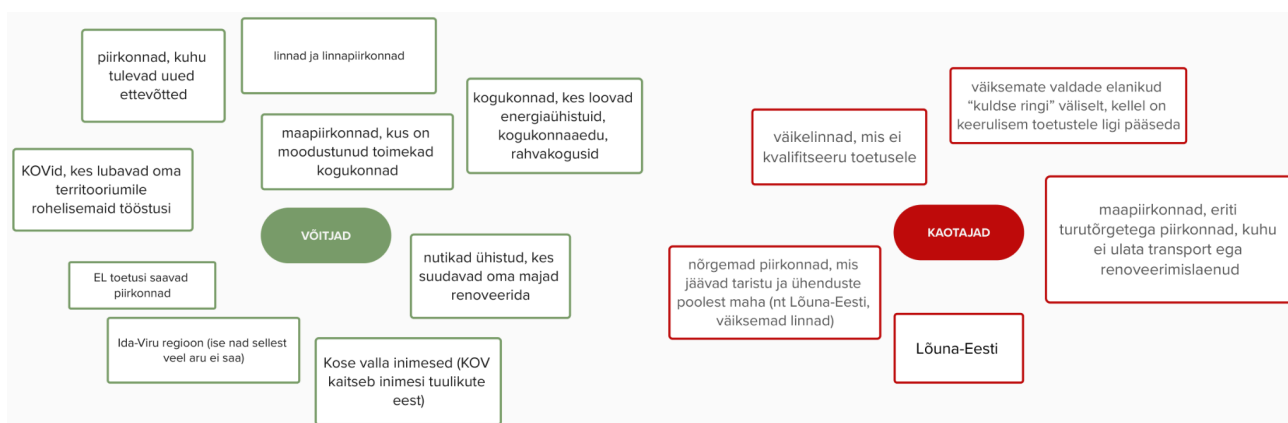
Inimesed

Valdkonnad

Piirkonnad ja kogukonnad

3. Mida saaks teha mõju tasakaalustamiseks?

Väärtuste mõtestamine ja ühisosa leidmine

- Vajalik on saavutada ühiskondlik kokkulepe, liikuda jagatud reaalsuse poole.
 - Oluline on baasväärtuste mõtestamine: kes me üldse siin ühiskonnas oleme.
 - Pöörata tähelepanu nn õpetusele inimesest ja püüdlusele inimesi mõista.
 - Anda inimestele võimalus võimalikult palju muutuse vajalikkust enda omaks mõelda.
 - Olulised on ühised, laiema identiteedi loomise sündmused.
- Heaolu ja vajaduste ümbermõtestamisele suunamine on keskne küsimus.
 - Oleks vaja sotsiaalset innovatsiooni, mis õpetaks inimesi teisel viisil elama, teisi asju väärtustama. Tehnoloogia kõrval kerkib esile sotsiaalne innovatsioon ja kogukondlik koostöö.
 - Kõik peavad oma elu kohandama, "kokku tõmbama" – vaja oleks kokku leppida standardis, mida peame minimaalseks elukvaliteediks, mille läbi mõtestada toimetulekut ja heaolu iniviidi, kogukonna, regiooni, sektori tasanditel. Kuidas leviks mõtteviisi, et kõike ei pea omama, kõik omatav ei pea olema uus?
- Vaja on tegeleda institutsionaalse usalduse nappuse tekkepõhjustega.
 - Oluline on vigu tunnustada, tegutseda läbipaistvuse suurendamise nimel.
 - Tähelepanu peavad saama ebavõrdsus, üksi- ja ilmajäetus ühiskonnas.

Valitsemine

- Nn tühjalt lehelt mõelda, kuidas valitsemist ja riigikorraldust muuta.

- Vajalik on julgus – julgus muuta, julgus eksimusi tunnistada, julgus vigu parandada.
- Kuidas me muutusi ellu viime? Keelud ja regulatsioon vs inspiratsioon – vähem keeldu/käsku, rohkem suunamist/nõustamist.
- Ametkondade tasandil otsustada, et me teeme seda teeme kõik koos. Samuti on oluline rahvusvaheline koostöö, sh suurriikidega.

Maksupoliitika

- Maksusüsteem tuleks ümber korraldada, kuna tulevikus vähenevad maksusissetulekud, ELi ressursid, ja ka saastetasud – kui keskkonnamaksud töötavad, siis nendest saadav maksutulu väheneb. Tuleb leida uusi tuluallikaid.
- Tulude ümberjagamist aitaksid soodustada progressiivne tulumaks ja varamaksud. Seejuures tuleb meeles pidada, et rikkaks saamist tuleb toetada, ent rikkust maksustada.
- Solidaarne tervishoid on vaja säilitada, väikeses ühiskonnas on oluline solidaarsuse printsiipi järgida.
- Teadvustada ja arvestada ressursside reaalsel väärtust: ressursid peaks maksma seda, mida need tegelikult maksavad.

Regionaalpoliitika

- Regionaalpoliitiline visioon on vaja välja kujundada: kuidas elu väljaspool suuri linnu edasi areneb.
- KOV tulubaas on praegusel kujul nõrk ja vajab ümbermõtestamist.
- Riik peaks jagama kompetentsi, saatma projektijuhte valdadest valda, et toetada väiksemaid piirkondi.
- Kvaliteetne ja ligipääsetav avalik ruum on oluline kõigile – puhtad lahendused ei peaks olema vaid eliidile kättesaadavad. Peaks tegelema sellega, et energiasäästlikud ehitus- ja renoveerimise standardid oleksid kättesaadavad kõigile.
- Eesti jagamine regioonidesse, mida toetada ja võimendada kasutades riiklikuid ja EL toetusi, et suurem toetus läheks mahajäämise riskipiirkondadesse, nt Kagu-Eestisse.

Roheülemineku analüüsimise vajalikkus

- Vaja on põhjalikke mõjuanalüüse.
 - Osa leiavad, et majanduslik ja ühiskondlik mõju vajab terviklikumat analüüsi, teiste hinnangul on mõjud loodusele alahinnatud.
 - Arvutused peavad olema läbipaistvad ja avalikud.
 - Realistlik analüüs kogu tarne- ja tootmisahelale
 - Tehnoloogia ühiskondlike mõjude analüüs

Pikaajalised eesmärgid rohepöördele

- Poliitika peab olema püsiv, praegu on väga palju ebakindlust, mis suunas Euroopa Liit ja Eesti hakkavad minema. Ootus on erakondade-ülesele pikaajalisele programmile.
 - Vajalik on muutuste sisuline ümbermõtestamine: mitte keskenduda rohepöördele, vaid heaolule.
 - Tähtaegade edasi lükkamine kujundab ootust, et tegutsemine pole prioriteet.
 - Ennetamine tulekustutamise asemel ehk vajalik on kujundada ühiskond, mis suunab end ennetusele: täna on justkui normaalne, et ettevõtlus loob probleeme, mida sotsiaalvaldkond peab lahendama.
- Vajalikud on pikaajalised selged eesmärgid.
 - Olulised on ette planeerimine, üleminekuajade rakendamine, proportsionaalsed ja realistlikud eesmärgid. Seejuures on vajalik teada investeeringute vajadust ja suurust, luua realistlik ajakava, millega ettevõtted teaksid arvestada, ning arvestada, kuivõrd inimesed suudavad need muutused ka kinni maksta.
 - Vajalik on sisuline kasuteguri mõõtmine – eesmärk ei ole tegevuste, vaid nende tulemuste mõõtmine.
 - Pikemad arengudokumendid ja programmid (hariduses, ettevõtluses, sotsiaalvaldkonnas), mis suudaksid protsessi nähtavamaks teha, aitaksid kaasa teadlikkuse ja kannatlikkuse kasvatamisele.

Toetused ülemineku protsessis

- Toetusi nähakse rohesiirde juures vajalikena, olulise aluspõhimõttena nimetati vajaduspõhisust ja täpset sihistamist. Toetusmeetmete disainimisel tuleks jälgida, et need ei süvendaks majanduslikku ebavõrdsust.
 - Vajaduspõhisus tähendaks nn mittevajalike toetuste ümbersuunamist, mis võimaldaks vabaneva lisaressursi suunata toimetulekusse ja loodushoidu.
 - Toetusmeetmed peaksid olema eelkõige suunatud haavatavatele sihtrühmadele.
 - Oleks vaja talumistasusid, mis on energia või looduskeskkonna säästmisele suunatud üleminekus vajalikud lähemalolevatele inimestele ja kogukondadele.
 - Kõik toetusmeetmed peavad arvestama regionaalarengu aspektidega, vajalik on võimestada regioone, kuid Tallinn ja Tartu ja linnalähedased piirkonnad peaksid rohkem ise panustama.
 - Oleks vaja personaalriigi lahendusi, mis võimaldaks põhjendatud erisusi poliitikates, meetmetes ja toetustes.

- Toetuse jagamine peaks olema läbipaistev, taotlemine ligipääsetav ja lihtne.
 - Automatiseerimine ja eeltäidetud vormid võimaldaksid lihtsamat haldust ja paremat läbipaistvust.
 - Oleks vaja ühtlustada inimeste ligipääsu toetustele – seda saaks teha läbi roheoskuste parandamise ning finantsiliste piirangute maandamise (näiteks käenduste läbi).
 - Vajalik on teadvustada ka riski, et toetused rikuvad turgu ja meetmeid kasutatakse pahatahtlikult ära.
- Toetused ei tohi rikkuda turgu ja neid ei tohiks saada isikliku rikastamise eesmärgil kuritarvitada.
- Tähelepanu vajavad teemad
 - Oluline on pöörata tähelepanu ka psühholoogilisele ja kogukondlikule toetusele nn kaotajatele (vaimne taastumine).
 - Toetada on vaja rohkem kogukondi ja vähem tehnoloogiat. Seejuures on oluline ka kolmanda sektori võimestamine ja kaasamine.
 - Nähakse vajadust mõista paremini rohesiirde sotsiaalseid aspekte ning suunata loodusuringute kõrval ka inimuuringutesse raha.
 - Vaja oleks uut korterelamute renoveerimise toetusvooru (näiteks kliimameetmete sotsiaalfondist, õiglase ülemineku fondist).
 - Vaja on mõtestada, kuidas leida tasakaal majanduse ja looduse vahel

Ettevõtlus

- Osati tuleb kaotustega leppida ja arvestada, et ellu jäävad konkurentsivõimelisemad. Samas roheülemineku mõjude pehmendamiseks on ka ettevõtetele vaja suunata sihistatud meetmeid, mis lähtuvad rohesiirde prioriteetidest.
 - Vajalik on tasakaalustada resursside (sh maa, raha, teadmised) koondumist väheste kätte väiksematele tegijate toetamisega (põllumajanduses, toidutootmises, metsanduses, aga ka ettevõtluses üldisemalt).
 - Oluline on toetada nõrgemaid, kes tegutsevad teadusinnovatsiooniga.
 - Loobuda nn pruuni majanduse toetamisest ning suurendada toetusi rohetehnoloogiale.
 - Rakendada põhimõtet, et saastaja maksab: kulud (sh keskkond, sotsiaalsed) peavad peegelduma toodete/teenuste hinnas.
 - Tegevusvaldkondade piiramine tuleks kompenseerida (turbatööstus, põlevkivi) või anda piisavalt aega ümber orienteerumiseks.
 - Vajalik on ettevõtete toetamine kõigis sektorites, et töötajad ja piirkonnad saaksid võrdsed võimalused.

- Vajalik on soodustada pikaajalise tasuvusega investeringuid, sh tehnoloogilist arengut
 - Lihtsustada ja automatiseerida tehnoloogiate kättesaadavust
 - Võimestada jätkusuutlikumate tehnoloogiate turule toomist üle Eesti
- Info ja kogemused võiksid olla ühtlasemalt kättesaadavad
 - Info, statistika ja tulevikutrendid oleks vaja teha nähtavaks ja kasutatavaks, et oleksid võrdsemad võimalused otsustamiseks, mida ja kuidas teha.
 - Edulugude levimist peaks toetama. Näiteks võiks olla Teadusarenduse näidisala, kus presenteeritakse edulugusid ja mis jõuaks otsustajateni.
 - KOV juhid peaksid olema paremas infoväljas, et teada, millised rohetehnoloogiate arendamise võimalused on piirkonnale kättesaadavad.
- Peaks toetama samm-sammulist üleminekut lageraiemajanduselt püsimeetajandusele.

Haridus, sh täiend- ja ümberõpe

- Eriti oluline roll on haridus- ja teadusasutustel, mis toetavad teadmussiiret, oskuste arendamist ja ühiskonna kohanemisvõimet. Olulised on nii üldharidus kui ülikoolid, tugevdamist vajab kutseharidus.
- Haridussüsteemi on oluline integreerida nii roheteadmisesse, et kasvatada teadmist ja mõtteviisi juba varasest eest, aga ka kriitilise mõtlemise ja analüüsivõime arendamine. Koolis peaksid olema suunad, mis aitaksid ebakindlaks tulevikuks valmistuda. On hakanud tekkima rohetehnoloogiate tutvustus, kuid see vajab varasemat alustamist ja põhjalikumalt käsitlemist, huvialategevustesse põimimist.
- Hariduse pakkumist on vaja nutikamalt ja targemalt disainida
- Haridusel on suur potentsiaal ümberõppe korraldamise kontekstis kui ka ülekantavate oskuste andmisel, et suureneks kohanemisvõime ja inimeste paindlikkus. Strateegiline ümberõpe, uute oskuste haridussüsteemi toomine peab olema kättesaadav nii noortele kui ka nn kaotajatele.
- Oluline on jätkuvalt teadlikkuse kasvatamine ja inimeste keskkonnasäästlike oskuste arendamine. Muuhulgas on oluliseks teadlikkuse tõstmise viisiks rahvakogud.
- Koolitusi on vaja teha eri tasemetele, arvestades vajadusi ja lähtetaset.
- Oluline on vajalike ressursside koolitamine (nt vaimse tervise õed).

Kaasamine ja sõnumid

- Oluline on avatus ja info selgus
 - Info on keskse tähtsusega, kuna juurdepääs teadmistele võrdsustab stardipunkti.

- Igale sihtrühmale eraldi täpne sõnum – igaüks peab aru saama, mida ja miks tehakse ja milline on rohepöörde kasu. Samuti tuleks selgitada tegematajätmise tagajärgi ja kulusid.
 - Sõnumid võiksid olla konkreetsemad ja harjutada inimesi muutuva olukorraga: oleks vaja harjutada inimesi majanduskasvust loobumise võimalustega, kuid arvestada tuleb heaolukünnist.
 - Arvestada, et paljude muutuste keskel on inimestele oluline ka see, mis jääb samaks – ehk ka sõnumites sellele osutada.
 - Avatud otsustamine, kaasamine ja tavainimese võimalused osalemiseks peavad olema nähtavad ja strateegilised (Arvamusfestival, rahvakogud, majade soojustamise voorud, kogukonnaaiad).
 - Kaasamise keel ei tohi olla liialt ametlik, sest see välistab osalejaid.
- Kaasamine vajab ümbermõtestamist
 - Kaasamine peab olema pikemaajalisem ja läbipaistev, pikemalt ette mõeldud protsess, sh on vaja kaasata kaotajaid sisuliselt ja strateegiliselt pikema aja jooksul.
 - Kaasamise juures on oluline inimestele selgitada nii protsessis kaasa rääkimise kui ka võimaliku muutuse kasu.
 - Kaasamise kasu on vaja muuta nähtavamaks. On vaja tõendumaterjali, et otsustajad päriselt arvestavad ekspertide hinnangutega.
 - Kaasamist võiks soodustada kohaliku eestvedaja värbamine.
 - Kaasamine ei tohi olla näiline ega monoloog, vaja on kasutada meetodeid, mis toetavad arutelu ja kuulnud olemist ning võimestavad kohalikke ja tasandavad valjuhäälsete kogukonnaväliste osapoolte mõju. Poliitikaloomes protsessid võiksid olla koosloomelised.
 - Kaasamisprotsessi tulemusena võiks jõuda ühiste seisukohtadeni. Oluline on, et kõik teaks, kuidas lahenduseni jõuti ja miks just nii otsustati.
 - Lisaks kaasamisele on oluline ka laiemalt koostegemise ja kogukondlikkuse, nt energiaühistute vormis, turgutamine.

Meedia

- Meedia peaks kajastama teemasid vastutustundlikult
 - Oluline tegutseda inimeste huvides, et oleks vähem poliitiline.
 - Meedia peaks positiivseid näiteid võimestama ja negatiivsete näidete ületähtsustamisest hoiduma
 - Edulood, kus teadlased ja ettevõtjad töötavad koos, tuleb viia meediasse. Kasu tuleb muuta ühiskonnas nähtavaks

Head näited ja õnnestumised

- Mulla kvaliteedi teemad ja soode taastamise teemad on nähtaval.
- CO2 vähendamise siht on selge.
- Oleme bioressursi väärimisel aeglaselt, aga ikkagi suutnud liikuda suurema kohaliku töötamise suunal.
- Rattateed
- Putukaväil kui ligipääsetav kvaliteetne linnaruum
- Majade renoveerimine on nähtav muutus linnapildis
- Digipööre (tiigrühpe).
- Automaks – vähemalt on Eestis maks, mis soovib vähendada autokasutamist.
- Kogukonnaaiad, rahvakogud ja energiaühistud: osalus ja koostöö.
- Kesk-Euroopa kaevandused ja sinna suunatud toetusmehhanismid.
- Ida-Viru üleminekufond: sihipärane regionaalne toetus ja ümberõpe.
- Hästi väikestes kogukondlikes aruteludes energiaülemineku arutelud: Poola ja Läti tuulikute valiku protsess.

Kehvad näited ja ebaõnnestumised

- Ministeeriumide-vaheline koordineerimine ja muutuste vastastikmõjude analüüs on puudu, et saaks leida sobivad sekkumispunktid.
- Eesti sajaprotsendiline taastuvenergia eesmärk seati liiga rutakalt ja ilma läbimõtlemlata, kas see on realistlik.
- Kliima- ja keskkonnamõjude hindamine toimub puudulikult (kumulatiivseid mõjusid ei hinnata).
- Süsinikutunnel: teised keskkonnamõjud jäävad tahaplaanile või sootuks nähtamatuks.
- Pingestatus uuringute osas. Kui teadlane teeb raporti ettevõtja huvides, on teaduse sõltumatus ohus.
- Energeetika valdkonna planeerimine pole õnnestunud. Tuule- ja tuumaenergia arutelud on ühiskonnas ebaõnnestunud.
- Transpordis pole selget kava fossiilivabaks muutmiseks, eriti lennunduses ja praaminduses saarte ühendustele mõeldes.
- Jätkuvalt toimub suur toorpuidu väljavedu, selmet luua strateegiliste investeeringute soodustamisega endale naabrite kombel tugev puidukeemia ja rohekütuste areng.
- Elektriautode võrgu arendamine, laadimisvõimalused iga kaubakeskuse parklas on "sulaselge rumalus". (Liiga suur sekkumine, liiga marginaalses valdkonnas.)
- Automaks on ebaõnnestunud näide rohepöördepoliitikast.
- Korterite renoveerimise toetusmeetmed pole kõigile kättesaadavad, ebavõrdne ligipääs toetusfondidele ja ressursile ("kuldse ringi" välised vallad jäävad kõrvale).
- Pestitsiidide määruse ja ühekordse plasti direktiivi kinnijooks

Selleks, et rohesiire edeneks õiglaselt on kõige olulisem ...

...jagatud arusaam inimeseks olemisest ja püsiva heaolu allikatest.

...üldine heaolu – võidu või kaotuste ümber mõtestamine. hea elu on sotsiaalne, mitte tingimata materiaalne rikkus.

...et iga ühiskonna liige on selle osa. tunneb, et ta on oluline ja kaasatud (eeldusel, et tahab olla).

...mõjutada ja muuta inimeste väärtushinnanguid, selleks et jõuakamad oleks valmis rohkem panustama ja kaotajad oskaksid näha oma võitu "mittemateriaalses" (kaasatus, tugevamad kogukonnad jne).

...info läbipaistvus, õige kommunikatsioon, jätkusuutlik strateegia.

...avatud valitsemine, info kättesaadavus, inimeste hirmude ja muredega tegelemine, haridus ja liikuvus korda.

...rääkida ausalt, kuidas sellega läheb ja mis on mõistlik teha.

...näidata selgeid kasusid (indiviidile, kogukonnale, ühiskonnale), olla kannatlik nende selgitamisel (kaasamine!) ja luua võrdsemad eeldused kasudest osa saamiseks. (finantsgarantiid, toetused, erisused poliitikates).

...juhtimislik ja poliitiline tahe, otsusekindlus ja koostöö.

...riigil peaks olema selge pikk siht ja tegevusplaan ja strateegilised eestvedajad. praegu toimivad 4-aastase valitsemistsükliga.

...rohepöörde tulusid ja kulusid peab õiglaselt ümber jagama.

...toetusmeetmed on õiglased ja regionaalselt mõistlikud.

...liigne luksus maksustada.

...võtta sealt, kust võtta on. teeme asjad lihtsamaks. vähendame bürokraatiat.

...regionaalse ja sotsiaalmajandusliku ebavõrdsuse sihitud vähendamine.

...ei tohi süvendada toetuste, maksude ja rohepöörde meetmete kaudu majanduslikku ebavõrdsust (nii piirkonna kui indiviidi tasandil).

...kõige olulisem on ebavõrdsuse vähendamine ja süsteemmõtlemine. loodus on kõige alus! maa taluvuspiiridega arvestamine.

...tegeleda nõrgemate toimetulekuga; suunata meediat vastutustundlikkuse suunas; muuta maksusüsteemi progressiivsemaks.

...kanda ka kõige nõrgemate – sh meie eluslooduse – häält.

...liikuda samm-sammu haaval püsimeetanduse suunas.

Rakendustegevuste soovitused valdkonniti

1. Koosloome ja valitsemise tööühma kokkuvõte

1. Valitsemise kontekstis on vaja paika panna, fookusteemad, mis ei muutuks valimistega ja oleks kõrgemal erakonnapoliitikast. (Selleks võiks olla näiteks rohteenuste planeerimine, süsiniku vähendamine, energia jms, mis on eluliselt vajalik ning mida ei saa planeerida 4 aasta kaupa)
2. Oleks vaja ühiskondlikku kokkulepet teenuste miinimumprogrammi ja piisava elukvaliteedi kohta. Mida millise standardiga oleme nõus, mis on nõ riiklikud mugavusteemad, millest oleme valmis loobuma.
3. Regionaalsed arengulepped peaksid sisaldama kaasamise ja avatud valitsemise alaosaid.
4. Oleks vaja ühiskondlike kulude-tulude vaadet ja analüüsi, mis suudaks anda laia ühiskondliku vaate. Mis on kulutatud raha mõju ühiskonnale.
5. Oleks vaja ühiskondlikku arutelu ja kokkulepet, mis teemasid me laiapõhise kaasamisega lahendama hakkame, nt mis teemad oleks sobilikud võtta rahvakogudesse või mingi aasta fookusesse. Kaasamisega tegelevate organisatsioonide appi kutsumine, koondamine sama teema alla.
6. Oleks vaja välja toetada riigi analüütika ja mõjuanalüüside väljatöötamise mudel ning seda kõigis ametkondades rakendada
7. On vaja tegeleda ametnike töökoormusega, et nad suudaksid teha sisulisi sekkumisi või oleksid võimestatud, et seda teenusena väljastpoolt sisse osta.
8. On vaja parandada infovahetust piirkonda, et saada teada, mis on regioonide suurimad väljakutsed ja sellest tulenevalt seada prioriteete. (Mis on mingi piirkonna võimalused, mis on mingil piirkonnal puudu)
9. Valdkonnad on erineval määral reguleeritud - metsandus ülereguleeritud, haiglad ja toidutööstus Euroopaga võrreldes alareguleeritud. Oleks vaja põhjendust, miks regulatsioone vaja, annavad kellelegi turvatunnet või hoiavad standart, aga praegu paljuski jääb mulje, et tegemist on Euroopa direktiividega. Ametnikud Eesti ja Euroopa Brüsseli bürokraatiaahela vahel.
10. Kaasamise ekspertrühma oleks vaja, sarnaselt Innotiimile, aga oluliste teemade juures läbirääkimisi ja kokkuleppimisi juhtima.
11. Raamatukoguruumid võiks olla kautusel kui koosloomekeskused, mida saaksid kasutada kohalikud suuremaks ja väiksemateks aruteludeks, kus saaks aidata nii korteriühistu koosolekut läbi viia kui erinevatel formaatidel inimesi demokraatias osalema õpetada.
12. Ametnikele suunatud programm, mis toetab koostöö, kaasamise ja teiste ministriumite teemadega kursis olemist. (Roteerumise innustamine võiks olla variant)

13. Oleks vaja saada ministeeriumite silotornidest lahti, aga ei teata kuidas
14. Oleks vaja üleeestilist õiglase ülemineku tegevuskava
15. Oleks vaja õiglase ülemineku komisjoni, kes vaataks üle seadusi, aga kes oleks võimeline kohalike häält kommunikeerima valitsusse
16. Üleriigilise kaasava valitsemise struktuur kohalikul tasandil, mis aktiveeriks nii osavalla volikogud kui külavanemad
17. Ida-Virumaa õiglase ülemineku programmi analüüs ja parimate praktikate rakendamine üle-Eestilises programmis
18. Oleks vaja läbipaistvat sisendi ja kaasamise tagasisidestamise viisi, näiteks sarnane seaduse ettepanekute EIS keskkonnas. Oleks võimalik kommenteerida ja jääks maha märk, keda mis soovitas ja miks seda ei valitud
19. Oleks vaja laiahaardelist kaasamise tööriistakasti, mis annaks juhised nii korteriühistu koosolekutele, arenduste üle arutamisele kui vallasiseses kriisiolukorras (näiteks 20 olukorra kaardistamine + juhendmaterjali loomine). Mis on olukorrad, mid aitavad inimestel saada kaasamises ja osalemises paremaks? Peaks haarama nii ministeeriumite kui kohalike tasandit.
20. Oleks vaja toetada ühistulist tegevust, näiteks kompensatsioonimeede ühistute loomise toetamiseks. Peaksid olema kindlasti regionaalsed ja vastama seal olevatele võimekustele ja võimalustele
21. Peaks olema motivatsiooniprogramm, mis aitaks inimestel hoida ressursse, näiteks kui elab tervislikku elu, siis ei anna oma panust terviseteenuste emissiooni ning riik saaks talle tagada spordisaali, ujula või heaaluteenuste külastused.
22. Oleks vaja tavainimeste töörühmasid, kes aitaks teha materjali korjet oluliste ühiskondlike teemade kohta ning aitaks seirata vajalikke teemasid rohujuuretasandilt,
23. Saaks teha perekondlikud energiatarbimise kokkulepped ja õnnestumisi premeerida.
24. Pakkuda välja lahendusi, milliseid teenuseid saaksid kohalikud ise riigi ja kohaliku omavalitsuse käest ära võtta. Kas meil on vaja väikestes kohtadesse munitsipaallasteaedasid, võib-olla aitaks kaasa ettevõtluse tekkele?
25. Oleks vaja võimestada erialaliituseid ja nende omavahelist koostööd probleemide lahendamises, üksteisele toe pakkumises
26. Tarbijaid esindava organisatsiooni loomine ja võimestamine
27. Kogukonna jõustamise programm, mis aitaks üle eesti luua rohujuuretasandi võrgustike juhte ja tuumiktiime, kes aitavad oma kogukonna oluliste teemade eest seista (peaks hõlmama ametnikke, ettevõtjaid, aga ennekõike tavainimesi). Koolitused, harjutused ja praktiseerimine lihtsamatel teemadel.

2. Maksud ja toetused

1. Tuleks luua motiveeriv keskkond tulude suurendamiseks. Olulisena rõhutati põhimõtet, et tulu tuleb teenida, see ei teki iseenesest ja seetõttu peab maksusüsteem lähtuma põhimõttest, mis soodustaks tulude teenimist. Käsitlesime, kuidas seda võiks teha. Mainiti teadus- ja arendustegevust, mida tuleks soodustada ja selle mõjusid hinnata ja mõõta. Samuti on oluline eesmärkide seadmine strateegilistes dokumentides, mida oleks võimalik realselt seirata, et näha, milliseid valdkondi on täiendavalt ergutada vaja. Samuti tuleb hinnata Eesti maksukeskkonna konkurentsipositsiooni teiste riikidega võrreldes, et mitte tekitada Eestis ebasoodsamat keskkonda ettevõtluks. Käis läbi ka turba väärindamise teema, et seda ei tehta Eestis praegu seetõttu, et väärindamine Eestis (ntks kasvuturbaks pakendamine) on kallim kui naaberriikides.
2. Maksubaasi ettepanekute arutelul tehti järgmised ettepanekud:
 - a. Tuleks maksustada ühiskondlik kulu inimeste tervisemõjude näitel. Et inimeste töö on ressurss, mida tuleks maksustada. Põhjus see, et töö tõttu tekib inimestel tervise halvenemine, mis suurendab läbi tervishoiusüsteemi koormamise riigi kulusid tervishoidu ja vähendab tervishoiu kättesaadavust.
 - b. Ressursside maksustamise idee – ressurss, igasugune, on tootmissisend ja kui see on kättesaadav liiga odavalt, tekib väikese lisandväärtuse loomise ja raiskamise probleem. Praegu on osaliselt ressursside kasutamine Eestis ka maksustatud, ntks aktsiisid, aga sarnaselt tuleks lähtuvalt strateegilistest eesmärkidest vaadata üle kogu ressursside maksustamine.
 - c. Sihistatud maksustamine ja maksu ja selle kasutuse seostamine – toodi hea näitena nn julgeolekumaks. Arvati, et see vähendaks vastuseisu maksude maksmisele ja parandaks maksukäitumist, kui on teada, millise ühiskondliku hüve tarvis see maks läheb. Samast põhimõttest kantuna toodi välja ka ühiskondlike teenuste kulupõhine mudel, kus ühiskondliku kulu põhjal kujundatakse sihtotstarbest lähtuv maksusüsteem.
 - d. Ressursside kasutamise maksustamisele vastupidine idee, et tuleks maksustada lõpptoodet hoopis ja toodi näide, et tulud suureneksid, kui ressursside koormamine ntks aktsiisidega ära jätta.
 - e. Arvati laiemalt, et keskkonnatasud on liiga kõrged, võiksid olla madalamad (et soodustada tulude teenimist)
3. Olulisena toodi välja ka EL tasandil Eesti huvide kaitse, et EL-st tulevate reeglite tõttu ei kannataks Eesti majandus.
4. Tulumaks suunata tagasi piirkonda ja/või ettevõtjate käibemaks suunata tagasi tegutsemispiirkonda, see motiveeriks rohkem pingutama ettevõtteid.
5. KOV-idele anda suurem vabadus oma eelarvetulusid ise kujundada ja suurendada seeläbi KOV-de motivatsiooni. Üks võimalus ntks eraisiku tulumaks jagada riigi ja

KOV vahel selliselt, et KOV-le jääb suurem osa ja inimene ise näeb ka seda osa, mis tema tulumaksust KOV-le liigub

6. (Piirkondlik) preemiasüsteem, et lahendada piirkondlikku vastuseisu muret.
7. Kadunud (riigi)teenuste kompenseerimine regiooniti. Piirkonnale (KOV) nähakse ette kompensatsioon, kui piirkonnast lahkub mõni suurettevõtte, et tagada piirkonna muutunud olukorra õiglane üleminek.
8. Teadus-arendustegevuse toetamine kaasates teadus - arendustegevusprojektidesse kohe algusest peale ettevõtjad ja projektid tuleks viia läbi koostööprojektidena. See võimaldab teadus-arendustegevusel paremini liikuda praktikasse ja võimaldab ja soodustab lisandväärtuse loomist.
9. Laiemalt toetada majandushariduse andmist Eestis, et parandada eelduseid majanduspõhimõtetest lähtuvate otsuste toetamiseks.
10. Toetuste jagamine suunata turutõrgete kõrvaldamisse ja sotsiaalmajanduslike probleemide lahendamisse, mitte külvata laialt toetust laiali.
11. Heas mõttes vaadata, mida teevad naabrid, et konkurentsiolukorda Eestis parandada ja suunata toetuseid Eesti konkurentsipositsiooni parandamiseks.
12. Toetuste disaini oluline märksõna – viia toetus lähemale taotlejale ja disainida taotlejate vajadustest lähtuvalt ja jälgida barjääre toetuse kasutusele võtmiseks ja need kõrvaldada. Toetuste disaini teemas toodi välja ka, et otsetoetused vs garantii lahendused oleksid vajaduspõhiselt disainitud (mitte alati eelistatud üks või teine) ja lähtuvalt taotlejate vajadusest ja võimekusest.
13. Otse pakutavad välistoetused maksimaalselt riiki tuua ja ära kasutada. Lisaks juhati tähelepanu, et EK poolt pakutavates otsetoetuste meetmetes on bürokraatia olematu, kui riigisiselt disainitud skeemides upub bürokraatiasse.
14. Peeti oluliseks suurettevõtete toetuste suurendamist, sest suurettevõtete kaudu võidavad ka väikeettevõtted ja see soodustab Eestis tulude teenimist ja parandab suurettevõtete konkurentsipositsiooni naaberriikidega võrreldes, mis omaks positiivset mõju ka riigi kui terviku konkurentsivõimele.
15. Regionaalne mõõde toetuste jagamisel – tuleks vaadata tervikuna ja disainida toetuskeemid lähtuvalt riigi, maakonna ja ettevõtjate vajadustest ja võimalustest ja valmisolekust lähtuvalt
 - a. Iga piirkonna jaoks võib olla õiglane üleminek erinev ja lähtuda toetuste disainis just valdkondlikest vajadustest, mis põhinevad arengulepetel ja kuhu on kaasatud lisaks riigi ja kohaliku tasandi eesmärkidele ka potentsiaalsete rakendajate vaade ja lubadus prioriteetseid tegevusi ka realselt ellu viia ja ära teha.
 - b. Õiglase ülemineku bränd on väga hea ja hästi vastu võetud ning ka teised piirkonnad soovivad samalaadset õiglase ülemineku toetust Ida-Viru näitel ning seda tuleks ka võimaldada iga piirkonna vajadustest lähtuvalt.
 - c. Pigem keskenduda suurematele maakonnakeskustele, sest seal on töökohad ja mõju suurem, aga seejuures mitte ainult Tallinnale

- d. Oluline, et oleks olemas spetsialistide kättesaadavus või selle pakkumine regionaalselt toetatud – praegu on spetsialistide puudus, mistõttu teatud projektide elluviimine takerdub.
 - e. Variant jagada nn õiglase ülemineku tüüpi toetuseid kordamööda vastavalt piirkondade mõjukusele ja valmisolekule toetuseid absorbeerida, et tagada suurim võimalik mõju Eestile (väikeste juppide kaupa laiali külvates jääb mõju tulemata ja valmisolek toetuseid kasutada on piirkonniti ka erinev)
 - f. Eelmisele erinev lähenemine, kuna tasakaalustatud areng on oluline, tuleb hoida kõiki piirkondi samaaegselt fookuses.
 - g. Parandada toetuste suunamisel roheettevõtluse edendamist ja selle konkurentsivõimelisemaks muutmist.
 - h. Toetuste disainimisel lähtuda terviklikust vaatest, mis hõlmaks logistika, tööjõu, elamumajanduse kokku, mitte et ühte toetatakse ja teises valdkonnas jäävad tõrked alles ja kõrvaldamata, sest siis arengut tervikuna ei saavuta. Toodi näide, et kui piirkonnas toetuste abil arendatakse välja elupiirkond lootuses, et ettevõtted ja töökohad tekivad, siis see ei pruugi juhtuda. Kui aga paralleelselt arendada nii ettevõtlust kui ka elupiirkonna spetsialistide majutamiseks, antakse tõuge piirkonna arengule.
16. Toetuste jagamisel peaksid olema tulemused konkreetselt sõnastatud, millele enam keskenduda ja mis tuleb toetusega saavutada (ja vähem bürokraatialle).
 17. Luua kompetentsikeskused ja tsentraliseerida olemasolevad kompetentsid ja ressursid, et tagada parem teenuste kvaliteet (eelkõige väiksemates üksustes ja omavalitsustes) – ühe näitena toodi riigihanked, ei ole vaja igas väikeses maakonnas eraldi riigihankeid teha. Tsentraliseerimise ergutamiseks võiks riik toetustega nõõla alla panna ja luua ise teatud töökohti, kui väiksemad asutused lubavad oma teenused kompetentsikeskustesse anda. Riik peaks seda suunama ja motiveerima.
 18. Võtta kasutusele riigiabi erandid – Eestis on praegu näiteks kasutusel 2 erandit ja Soomes ca 160 (kontrollimata fakt)

3. Haridus ja väärtused

1. Toiduteadlikkuse keskuse loomine. Tervislik toitumine toetab kestliku hariduse jätku. Toidutehnoloogia õpetamine noortele (uued lähenemised).
2. Ümberõppe võimalused on olemas, kuid tulevikku vaadates võiks olla rohkem ja tugevam vaade rohe- ja digi)oskuste valdkonnas. Ei ole piirkondlikku erisustelukestev õpe.
3. Raamatukogu kui kogukonna kohtumispaik ja vahendaja erinevate teemade puhul. Raamatukogu saab sõnumit levitada. Väärtuste loomine laenutuse näitel (ei pea ostma alati)

4. Kõneisikute leidmine ja platvormi loomine. Soovitakse kõneisikuid teatud teemade juurde, selleks on loodud platvorm või kogu, kuhu poole saakspöörduda.
5. Alustavate koolijuhtide programmis võiks olla kestlikkuse teemad sees.
6. Huvikoolide juhtidega vaja eraldi tegeleda, sest vajavad nõustamist ning tunneksid end kaasatuna.
7. Koolidele pakkuda välja teemad (gümnaasiumitele) roheoskuste moodulkursus erinevatel suundadel. Gümnasist saab ise valida erineva looduse /roheteemadega moodulid.

4. Sõnumid ja meedia

1. Iga sihtrühma jaoks oma kõneisik leida. Koolitada, läbi rääkida olulisemad teemad, mitte n.ö riigi propaganda edastaja vaid inimene, kes suudab tasakaalustatult selle sektori muutustest rääkida.
2. Seminarid, koolitused ajakirjanikele. ELF nt on teinud. ERR peaks olema kohustus sellistel koolitustel käia, et nad suudaksid oma põhikirjalisi ülesandeid täita (selgitavad looduskeskkonna säästliku kasutamise ja jätkusuutliku arendamise vajadust);
3. Ministeeriumi enda sõnumid pole kunagi ülemäära usaldust tekitavad, vaja oleks nn ekspertkogu, kes neil teemadel väitleb ja mingeid põhisõnumeid meelde tuletab ja kes on pidevalt kursis ametkondlike arengutega. Samuti peaks koostama meediakava, et mis teemasid, kellele, mis vormis pakkuda.
4. Peaks tähelepanu pöörama, kuidas SOME enda jaoks paremini tööle panna.
5. Kuidagi peaks suhestuma HEA ELU rahvakogudega või midagi sarnast teha üle kogu Eesti.
6. Luua eraldi portaal/blogi, mis püüab kogu seda rohetemaatikat kajastada. Ei saa olla otseselt ministeeriumi all, aga kuidagi koostöös. Et saaks inimesi suunata alati ühte kohta. Ei pea tootma uusi tekste, saab koondada olemasolevaid. Autoriteetsed kirjutajad, mitte aint ametnikud. Ka kriitikat tuleb sisse lasta ja siis jälgida, et last koos vanniveega välja ei visata
7. Järjepidev, teemade/valdkonnapõhine kommunikatsioon ministeeriumist (minister, kantsler, asekanterid jt)
8. Teadlikkuse tõstmine selles osas, kes on suuresti vastutavad kliimakriisi eest. Need on rikkad ja ülirikkad inimesed, kelle tarbimine peamiselt põhjustab kliimamuutusi. Ei saagi vastutust panna tavainimesele, kes mõjutab väga vähe.
9. Lühiajaliselt vaja kindlust tõsta, siis saab tegeleda pikema vaatega.
10. KOVde võimestamine. Roheülemineku võimaluste pakettide sõnastamine KOVdele, et kohapealne kasu oleks nähtav. Nii et KOV oskavad koos kogukondadega ise panna kokku väärtuspakkumisi arendajatele, tööstustele. Siis algab protsess õigest kohast, kohapealsete inimeste tingimustel. Samas on probleem, et ettevõtlus ei kuulu KOV kohustuste ega püüdluste ringi. Maksutulu saab sealt riik. Kuidas

innustada KOV tegelema ettevõtlusega? KOV panus võiks kajastuda koefitsiendina riigi eraldatud eelarverahas.

11. Toota ise videosid (eelneval kokkuleppel) põnevate esinejatega, kes Eestisse satuvad, aga kelle jaoks meedial kas puudub huvi või võimekus. ERR nt on öelnud, et võtke ise ülesse, kui on ok kvaliteet, saame sisse võtta. Neil endal pole võimekust kohale tulla. Nt EEA juht käis ja meedias mitte kõssugi. Jupiter olla valmis võtma sisse lugusid.
12. Rohereform pole hea pealkiri. Tehke lihtsalt ülemineku kava.
13. Rohkem on vaja positiivseid lugusid ja seoseid igapäevaeluga.

5. Ressursid ja investeeringud

1. Vaja teha kokkulepped ressursside kasutamise osas (puit, põlevkivi, fosforiit, põllumajandusmaa, jne). Et kas ja kui palju kasutame ja kui palju kaitseme.
2. Vaja arendada KOVide huvi ettevõtluse edendamise suhtes, nt tulumaksust tasandus, tulumaks töö- ja elukoha vahel jagada vms.
3. Investeeringute planeerimisel kohe planeerida ka vajaminevad oskused ja tööjõuvajadus. Aitab samal ajal ette valmistada.
4. Keskne tehnoloogiaseire. Ettevõtetele tugi, skriining, et mis tööstusi tasub arendada, mis oskusi tasub arendada. Keskne tulevikutehnoloogiate seire. Kas riigi poolt, ülikoolide poolt või erialaliitude poolt.
5. Keskselt andmed kättesaadavaks (keskkonnaandmed, liikuvus, pinnaseire, õhuseire, veeseire), et oleks lihtsam neid kasutada planeerimisel ja mõjude hindamisel või seda lausa poolautomaatselt teha. Praegu palju raha konsultantidele.
6. Maakondlikud arenduskeskused tugevamaks, et KOVidele tuge pakkuda.
7. Rahastada projekte, mis on maakondlikes strateegiatel heaks kiidetud või muudes poliitilisel tasandil arengudokumentides, mis volikogudes heaks kiidetud.
8. Enne uute toetusmeetmete kavandamist teha analüüs, et milliste toetusmeetmetega ei peaks enam jätkama.
9. Tootedisainile tuge rohkem, ärinõustamised, programmid, disainerite ja ettevõtete kokku viimised. Aitab kestlikke tooteid ja teenuseid tekitada.
10. Uute tehnoloogiate kasutuselevõtul riigi tugi riskide maandamiseks, garantiid vms.
11. Õiglane üleminek teha läbivaks põhimõtteks erinevate sekkumiste kavandamisel. Põhimõtteliselt DNSH inimeste ja ettevõtete kohta, kes kaotab, kes võidab ja kuidas seda maandada.
12. Planeerimisel mõelda kahe ajahorisondi peale a) 2050-2060, ehk pikaajalised kliimaeesmärgid; b) 2 aastat, mida praegu vaja ära teha, et tuleviku eesmärgideni jõuda.
13. Tuleviku tehnoloogiate planeerimisel arvestada juba olemasolevat ja kujundada ülemineku aeg. St kohe ei tõmba nõ „pruuni tööstust“ kinni, aga mõtled järk-järgulise

üleminekuna kuni uued tehnoloogiad olemas ja kasutuses.

14. Toetada (suur)ettevõtjate rolli muutuste eestvedajatena, uute oskuste arendamine, juhtimiskultuuri arendamine. Uute investeeringutega tuleb riiki sisse ka uut oskust.
15. Kui pilt selge, kus valdkonnas või regioonis tuge vaja, siis teha sinna õiglase ülemineku programm nagu praegu Ida-Viru piirkonnas. Suunatagi nt 5 mln aastas riigieelarvest sinna piirkonda.
16. Keskkonnahoidlike riigihangete laiem kasutamine.
17. Roheinvesteeringute suurem toetamine ja riskide maandamine, nt garantiiskeemid.
18. Teadus-arendustegevuse raha ja toetused sihistatumalt (pigem uute tehnoloogiate peale), riiklik tellimus uute tehnoloogiate vallas, TANi ettevõtjad sisse.
19. Võrke vaja tugevdada.
20. NIMBY – vaja tekitada kasu kohalikele, raha, tasuta hüve, osalus vms.
21. Ressursitasud õiglaseks. Sh osade arvates liiga kõrged praegu ja takistavad arengut ja lisandväärtuse tootmist, teiste arvates liiga madalad praegu ja ei soodusta lisandväärtuse tootmist.